

A nemzeti klasszicizmus koncepciója – egykor és ma

1. Hagománytörténet és ízlés

Elvileg és általában a nagy tudományos felfedezések, rendszerek (a legnagyobbak is) ki vannak téve bizonyos fokú elavulásnak. Ugyanakkor (s ez csak a valóban nagyokra áll) mégsem bizonyulnak pusztán meghaladható és meghaladandó lépcsőfoknak a megismerésben, hiszen távlataiban és súlyában érvényességük továbbra is inspiráló, végső eredményeiben pedig a teljesítmény és a belső következetesség nagyszerűségében romolhatatlan. Az euklidészi geometria megalkotói minden későbbi geometria alapvetésének felülmúlhatatlan géniuszai, akiknek egykori felfedezései a legkevésbé sem váltak időszerűtlenné a nem-euklidészi geometria megszületésével. A Heisenberg-féle bizonytalansági reláció teljesen új megvilágításba helyezte a fizikát, akárcsak korábban Einstein elmélete, Newton elvei azonban korántsem váltak használhatatlanná ezzel, sőt az életfontosságú közlekedési, építészeti konstrukciók ma is ezeken alapulnak. Mindez Horváth János „nemzeti klasszicizmus” koncepciójára is áll, melynek aktualitása mégsem merül ki ennyiben. Ugyanis a modern kornak a művészetben, de a politikában is megnyilatkozó univerzalizmusa (az avantgárd absztraktsága, internacionalizmusa, a szocialista társadalomkonceptió nemzetközisége és deklarált általánosérvényűsége) után a posztmodernben felértékelődik a hagyomány, a nemzeti individualizáció és identifikáció.

Ezen túl időszerűnek és meggondolkodtatónak tekinthető az a tény is, hogy Horváth János ezúttal (a nemzeti klasszicizmusról szóló értekezésében) főbb irodalomtörténeti monográfiái metódusától (ezeket több-kevesebb joggal filológus, neopozitivistá, szellemtörténész stb. minősítésekkel illeték) nagymértékben eltérő módszert és előadásmódot választ, amennyiben a nemzeti klasszicizmus ízlését tárgyalja, tehát nem annak poétikája, hanem funkcionálása érdekli, az, hogy az így elnevezett korszak miképpen ítél meg, alakít, fogad el vagy utasít el értékeket. Magyarán: alkotás és befogadás, teremtés és hatás szüntelen korrelációját működteti. Az ízlés vizsgálata (még ha nem az olvasók, hanem az alkotók ízléséről van is szó) szokatlanul nagy szerephez juttatja a recepció regisztrálását. Amint Horváth János írja: „Az íz-

lés tehát fejlődéstörténeti eredmény is, korszakonként kialakuló lelki forma; nem pusztán egyéni úgyszólván, hanem történelmi előzményektől is meghatározott magatartás. Ritkán fordul elő ízlésváltozás, mely csak formai lenne, sőt többnyire világnézeti, gondolkodásbeli változásokkal karöltve lép fel.”¹

A hagyományátadás, továbbörökítés és a korra jellemző befogadói és alakítói horizont az, ami Horváth János zseniális elképzeléseit az elmúlt évtizedek teoretikus útkeresésének egy részével összefüggésbe hozhatja. Ennek tükrében fokozott érdekessége lehet szavainak: „A történelem korszakai nem felváltják egymást, hanem felgyülekeznek egymás mellé valamely ideális jelenbe, ott tovább élnek, hatnak saját törvényeik szerint, ápolgatva az utókortól, mely őseit tiszteli bennök... Nevetséges, kisszerű felfogás kizárólagosnak tudni az újat, a márt, s minden elmúltat örökre megholtnak tartani. A múlt megismerésében saját ízlésünk legfeljebb egyik alapja, mértéke lehet a viszonyításnak, a különbségek iránti fejlett fogékonyságával. Ez lesz ilyenkor az igazi passzív, befogó, de mindent befogadni s megízlelni tudó és akaró megértő ízlés. Lesz értékelés abban is, de nem egyéni és szubjektív, hanem, mint említém, történeti, a saját genealógiáját kutató, elmúlt korok ízlésében önmagának, mint eladdig végső eredménynek előzményeit megismerni törekvő értékelés.”²

A hagyományrétegek kölcsönhatása, illetve a korra jellemző befogadói perspektíva számításba vétele, ami oly nagy szerephez jut a XX. század végi teoretikus gondolkodásban, Horváth Jánost a klasszikus tetőpont összetevőinek analíziséhez segíti hozzá az 1920-as évek végén. Az ő logikája szerint: míg korábban a nyelv, aztán a tartalom volt nemzeti, harmadik lépésként (és nem függetlenül Széchenyi fellépésétől) az ízlés magyarsága születik meg a XIX. században: „a nemzeti klasszicizmus kora az irodalom nemzeti jellegét immár nem a nemzeti politikumban, nem okvetlenül a nemzeti tárgyban és a hazafias érzés hangoztatásában, hanem az ízlés és műformák, az irodalmi esztétikum magyarságában látta és valósította meg.”³ Horváth János rendszere tehát értékvonatkoztatású, és olyan módon és mértékben koherens és reflektált, hogy (már csak a hagyománytörténet szüntelen figyelemmel kísérése miatt is) sokat hibáztatott normativitása sem igazolható. Mint Németh G. Béla rámutatott: „elvben ugyan nem tagadta, hogy az Arany–Petőfi-féle klasszicitás után más módú irányzatok is eljuthatnak a klasszicitás, s ezen belül a nemzeti klasszicitás magaslatára. De az is igaz, hogy az Arany után jelentkező irányzatok egyikében sem találta meg ennek valóra váltását.”⁴

Bizonyos ugyanakkor (és ez a XXI. század elején egyértelműbb, mint valaha), hogy aki szerint „a történelem korszakai nem felváltják egymást, hanem felgyülekeznek egymás mellé valamely ideális jelenbe, ott tovább élnek, hatnak”, annak koncepciója szerint új korszakok elérkeztevel újabb hagyományszembesítő konstrukciók, újabb ideális jelenállapotok eljövetele prognosztizálható. Hogy Horváth János a mindennel agresszívan szakító avant-

gárd és a jó darabig szintén a hagyománnyal való szembefordulást sürgető *Nyugat* kortársaként felismerhette-e egy új klasszicitás körvonalait – fogas kérdés. Amikor viszont a harmincas években többen is valamiféle új klasszicizmus jegyében definiálják magukat, életkora és másfelé (a régi magyar irodalom felé) forduló érdeklődése már szinte kizárta ennek lehetőségét.

Bonyolítja a dolgot, hogy míg a posztmodern deklarált, tudatos hagyománymozgósítása akár neoklasszicistának is nevezhető eljárásokat elevenít fel (az idézés, újraírás, átírás divatja, általában az eredetiség alábecsülése), addig Horváth János kezdettől hangsúlyozza a Petőfi–Arany-féle nemzeti klasszicizmus romantikus jegyeit, tehát az ő értelmezése kevésbé vette számításba a nyugat-európai művészetben elkülöníthető klasszikát. Mindenesetre a neoklasszicista formálásmódnak a posztmodernben újjáéledő elvei egyáltalán nem kritériumok Horváth számára a maga kategorizálásában. Ez nem is lehet másképpen, hiszen a nemzeti klasszicizmust (Petőfit főleg) sok minden állítja szembe mindazzal, amit történetileg klasszicistának szokás mondani, s maga Horváth János is rámutat: a túlnyomóan német forrásokból táplálkozó kritikai életünk elvárásaival szemben egy önállóan magyar irodalmi viszonylatrendszer centruma lett az ő költészete, már csak azért is, mert a Kazinczy-féle, Goethére hivatkozó ízlésvilág ellenében mindig is hangsúlyozta franciás orientációját, s a németek közül is a franciabarát Heine volt a kedvence.

Igaz, Horváth János (anélkül, hogy rendszerezve szembeállítaná) a Petőfi-életmű lezártával nagy nyomatékkal a 49 utáni alakulástörténetre helyezi át a hangsúlyt, mint az igazi nemzeti géniusz kialakulásának aktusára. Meghatározónak tartja, hogy ekkor nem valamely idegen filozófiai rendszer függvénye immár az irodalmi eszmélkedés, hanem organikus belső fejlődésé. (A felvilágosodást nevezi meg ellenpéldaként, de lehetetlen volt nem gondolnia Petőfi korának forradalmi, szocialisztikus nézeteire úgyszintén, valamint a maga korának, a XX. század elejének ilyennemű törekvéseire.) A Világos utáni nemzeti klasszicizmust tehát nem állítja szembe mereven a Petőfiével, de a kifejtés önmagában hordozza a csaknem diametrális ellentétet. „Ösztöni alapja a fajszeretet; de annak önző árnyalatát teljesen feloldja az erkölcsi felelősség követelménye, mely a pusztá érzelmet a lelkiismeret állandó ellenőrzése alá állítja. Ez kizár minden szeszélyt, ábrándos könnyelműséget, hiú ambíciót, népszerűség-hajhászást, képzelgést és teóriát, ellenben megköveteli az önismeret (számolás tehetségünkkel, erőnkkel, helyzetünkkel), a valóság józan tudomásul vételét, a fajért való cselekvésnek ezekhez való igazodását.”⁵ Annál sokkal aggályosabban komoly és igényes tudós volt Horváth János, hogysem ezt az ellentétet (a Petőfi-korszak és a bukást követő korszak eltérő jellegét) azzal békítette volna ki, hogy ha Petőfi túléli a világsi katasztrófát, nem lehetetlen, hogy a Kemény–Arany-féle magatartás közelébe került volna, hiszen 49 előtti gondolkodásmódja, reményei és társadalombölcselete egyszerűen nem lett volna számára változatlan formában fenntartható.

2. A nemzeti princípium okai és következményei

A nemzeti klasszicizmus nemzetfelfogása több ízben vált viták tárgyává. Legutóbb a legfiatalabb irodalomtörténész nemzedék egyik tagja ezzel kapcsolatban fikciós nemzeti egység megteremtésének szándékáról, sőt misztifikációról beszél, s a XIX. századi népiességkoncepciót általában véve is ideologikusnak tartja, melynek célja az uralmi pozícióban lévő elit regiszter megújítása.⁶ Nyilasy Balázs helyes kiindulásból cáfolja eme állítást, mondván: kérdéses, hogy egy olyan „sokrétű, sokirányú oktulajdonítást és célmegjelölést lehetővé tevő problémahalmaz, mint a XIX. századi népiesség, kezelhető-e a Milbacher által alkalmazott erős ideológiakritikai, neokolonialista metodika keretében”.⁷

Csak hogy Horváth János talán leghűségesebb tanítványa, Barta János is a Milbacher nézetéhez közel álló megállapításra jut, (persze) fordított előjellel. Őszerinte ugyanis a nemzeti klasszicizmus elmélete nem kevesebb, hanem több, mint tudomány. „A végső indíték ebben a koncepcióban nem szaktudományi jellegű: magja egy karakterológiaiilag meghatározható élmény, egy ember- és nemzeteszemély, amelyet Arany, Kemény és Gyulai Pál életművén keresztül ismert fel vagy tudatosított, s amelyet legpregnansabban az ismert „nemzeti klasszicizmus” fogalomba sűrített össze. Magyar-ságideál és emberideál szólal meg ebben a koncepcióban... érett nemzeti öntudat, erkölcsi komolyság és lelkiismeret, önálló és gyökeres magyar ízlés, erkölcsi megfontolás, tudatossá művelt nemzeti akarat, világos, józan értelem, valóságérzék.”⁸

Horváth János koncepciója, természetesen, nemzeti, sőt az ő szóhasználatával élve faji kiindulású, ennek azonban semmi köze nacionalista elfogultságokhoz és kizárólagosságokhoz. Ismeretes módon ő veszi észre először, hogy a nemzeti újjászületés nemzeti géniuszeit, Csokonait, Berzsenyit, Kölcseyt, Vörösmartyt, Aranyt (akik egyébként tiszta magyar származásúak) tanulmányozó, reflektáló hajlam, elméleti érdeklődés is összeköti, szemben Petőfivel, aki részben idegen eredetű, s akinek tudóskodó ambíciói nem nagyon voltak, sokkal inkább ösztönös géniusz volt, s annak is vélte magát. Természetesen az ok nem a származásban (Horváth erre nem tér ki, de nyilvánvalóan így gondolja), sokkal inkább rendszertelen tanulmányaiban, spontán géniusza tévedhetetlen telitalálatában és korai halálában keresendő. (Jellemző analógia, hogy a Horváthhoz hasonlóan egy időben szintén nacionalizmusban elmarasztalt Németh László is nemhogy ellenszenvvel beszélt volna az „asszimiláns” Petőfiről, hanem vonzó többletet látott származásában: „Az asszimiláns nemcsak kap, hanem hoz is. Nemcsak ő asszimilálódik, hanem a befogadó nép is megszerez, asszimilál valamit, ami odáig nem volt meg benne. S talán csak rosszat lehet hozni? Amit mi magyar jellegnek érzünk, készen jött Schytiából?... Ha valaki lelkiismeretes összehasonlítás után azt sütné ki, hogy Petőfi közelebb áll a szlávok nagy költőihöz, Puskinhoz, Miczkiewicz-

hez, Taras Sevcsenkohoz, mint Berzsenyihez, vagy Adyhoz, meg kellene döb-
bennünk rajt, s kivágni szívünkéből a Petőfi-gerizdet? Nem helyesebb azt
mondani, hogy ha így van: akkor ez a Petőfi nagy vívmánya, szerzeménye
(merem mondani: gyógyszer) a magyar fajiságnak, mely egyáltalán nem
finitista, nem gondolat-tunya, mint állítják, de hogy némi erkölcsi kényelmes-
ség még a legjobbjai közt is általános, s a tisztaságnak arra a meredek sólyom-
mozdulatára, amely Petőfiben a legszebb, egyetlen példa sincs irodalmunk-
ban, az kétségtelen. Magyartalanodtunk azzal, hogy ezt a sólyomszárnycsa-
pást, Petőfi példájára, azóta ólmos magyar természetek is próbálgatták:
Arany a Toldiban, Vajda és Ady egész lírájukban.”⁹

Van Horváth Jánosnak egy másik megfigyelése is (igaz, ez már a *Fajkérdés
az irodalomban* című, 1922-es írásában): a régi magyar ízlés fenntartói az ide-
gen vérből származók (Dugonics, Gvadányi), ezzel szemben a magyar ha-
gyomány, például a Gyöngyösi-féle hagyomány támadói a tősgyökeres ma-
gyarok (Bessenyei, Kazinczy, Csokonai, Kölcsey), aztán száz évvel később is-
mét csak a „gyökeres” magyar ízléssel kerül szembe Ady. És a példákban
egészen Szent Istvánig elmegy, aki egy egész ősi magyar világot zúzott ösz-
sze. Ezzel van szembeállítva nála Petőfi magyar sovinizmusa, aki utat tört
Arany számára. Petőfi a „hagyományos magyar ízlés formái között faji jelle-
günket új lírikummal gazdagította (mit egyébként ő is csak a magyar kultú-
ra közösségében fejthetett ki ilyenné), meg hogy irodalmunknak – ha helyes
így mondanom – visszamagyarosodását ő teljesítette be az ízlésnek nemze-
tileg klasszikus megrögzítésével: viszont másfelől meg kell adni, hogy azt a
magyar specifikumot, melyet ő oly zseniális fogékonysággal megérezett, ki-
színezett és közkedveltségre juttatott, nálánál gyökeresebb, ősi, konkrét-
tább, testibb-lelkibb fajisággal valósította meg az, kinek tartózkodóbb hajla-
mait felszabadította: Arany János.”¹⁰

Asszimilációt, idegen vért és törzsökös magyar származást utóbb egy bor-
zalmas korszak okkal kevert rossz hírbe, de kétségbevonhatatlan, hogy Tria-
non sokkja (ne feledjük: a „nemzeti klasszicizmus” elmélete a húszas évek-
ben született), a világháború, a kommün, a történelmi Magyarország fel-
bomlása után a magyar szellem kiválóságainak szembe kellett nézni a nem-
zet, a nemzeti kultúra mibenlétével. A végpusztulás réme különösen drasz-
tikusan érinthette azt a Horváth Jánost, aki vállalta Tisza István konzervatív
nemzeti liberalizmusát, s kötelességének érezte, hogy olyan nemzeti hagy-
ományt és karaktert mutasson fel, ami a csekély reménnyel kecsegtető nem-
zeti jövő számára a legtöbbet jelentheti. A megrázkódtatások talán még
a szilárd nézetek és a klasszicizálódás igényét is árasztották magukból. Nem
véletlen ebben a korszakban, a húszas-harmincas években a nagy, európai
rangú szintézisek megszületése, a Kodályé, a Szekfűé, a Babitsé. „Az ön-
ismeret és a felelős erkölcsi tudatosság normáinak ekkori időszerűségét nem
lehet tagadni, igényelte a társadalom józanabb része.”¹¹

3. A nemzeti klasszicizmus kétféle értelmezéséről és szintetikus jellegéről

A nemzeti klasszicizmus elméletének két, egymáshoz simuló és mégis markánsan elütő (de egyaránt máig érvényes) értelmezése lehetséges. Az egyik szerint a tárgyalt korszak egyszerűen egy művészi virágkor, olyan, mint például a német klasszika, melynek legnagyobbjai, Goethe, Schiller egyébként úgyszintén sok romantikus vonást hordoznak. Eszerint a „Bessenyei fellépésétől Arany haláláig vivő jó száz év irodalmi szempontból egyetlen nagy lendületű korszaknak fogható fel, a speciálisan nemzeti irodalom nagy korszakának, melynek izlésbeli jelleme általában véve romantikus.”¹² A nemzeti klasszicizmus másik jelentése Horváth Jánosnál az 1850–60-as évek Aranyhoz, Keményhez, Gyulaihoz kapcsolódó irodalma, egy elméletileg is a klasszicizmushoz kötődő jegyeket felmutató (antiromantikus, harmóniára és kiegyenlítésre, szimmetrikus és kidolgozott formákra törő) irodalmi csoportosulás ízlése. (Melynek külső kereteit az ún. irodalmi Deák-párt alkotta.) A nemzeti klasszicizmusnak ez a két fogalma nem zárja ki, még csak nem is gyengíti egymást, ahogy bizonyára megengedett az osztrák–német klasszikus zenei korszakról (Haydn, Mozart, Beethoven) szűkebb, rövidebb korszakhatárhoz köthető, és tágabb értelemben beszélni, vagy ahogy elképzelhető Goethe klasszikájának az egész életműre vonatkozó, illetve a *Werther* és a *Götz von Berlichingent*, tehát a szentimentális-romantikus korszakot kizáró, szűkebb értelmű tárgyalása.

Horváth János koncepciójának lényege (mindenesetre) szintetikus jellege, mely összefoglaló és értékgyarapító a nemzeti jelleget összegző voltában: „A keletről jött magyar nyugatnak fordul, a nyugatiból lett magyar pedig szemibe néz neki, s felismeri, megszereti, eszméltre kelti és tevékenységre bírja benne az eredetit, az örökletes magyart.”¹³ Szintetikus a koncepció (hogy így mondjuk) módszertanának eredetét tekintve is, hiszen jelen vannak benne a szellemtörténet, a művelődéstörténet, a pozitívista pszichológia, a romantikus történelemszemlélet elemei éppúgy, mint a hegeli korszellelem, a taine-i fajfogalom és még sok minden, leginkább azonban a XX. század elején Európában, a filozófiában sokféle reneszánszát élő Kant.

Horváth János látásmódja és koncipiálása szintetikus annyiban is, hogy a húszas évek katasztrófaérzetét ezeréves történelmi távlatba állítva éli meg és keres kiutat a magyarság számára. Az ő szemszögéből meghatározó az a tény, hogy „egy katasztrófa bekövetkezett, meghatározó az az óhaj, hogy egy ilyen katasztrófa még egyszer be ne következhessek, s meghatározó az a fikció, hogy a katasztrófa nem következett volna be, ha az a világnézet értékű életbölcesség, amelyet józan számítás jellemez erőinkkel és viszonyainkkal, s mely haladást javasol, de mérséklettel és óvatosan, hogy a nemzet létét ne kockáztassuk, birtokunkban lett volna. S amennyiben birtokunkban marad, s tartjuk hozzá magunkat, a jövőben sem következik be. Mennyire játszott bele e szemszög kialakításába a világháború, s eredménye, a tria-

noni országosztás – pontos megállapításához nincs elegendő kapaszkodónk, de mint motiválóval, mindevel kell és lehet is számolnunk.”¹⁴ Fenti következtetésében Németh G. Béla elment, amíg elmehetett 1978-ban. Ma talán többet is mondhatunk: Horváth János azoktól a baloldali, forradalmi eszméktől is óvni akart, indirekt módon, amelyeknek nem elméleti-utópisztikus perspektíváitól, sokkal inkább gyakorlati következményeitől tarthatott.

S végül: szintetikus teljesítmény a „nemzeti klasszicizmus” koncepciója azért is, mert műfaji határokat átlépő szellemi dinamizmus megjelenítője. Az utóbbi években Dávidházi Péter tanulmányok sorozatában bizonyította: a honfoglalási eposz múltkeresése miképpen jutott el végpontjához irodalomtörténeti szintézisekben Toldy Ferencről Beöthy Zsoltig. Horváth János elmélete a magyarságnak mint nemzetnek a kibontakozási vonalát és lehetőségét tárja fel, Széchenyi, Arany, Kemény vonalát követve, ily módon ez a folyamat (a XX. század első harmadában) az ő nagy elvi igényű szintézisében érte el betetőzését és egyúttal lezárását is. „Különös látvány és ritka színjátéka történelmünknek, hogy amit látnokok és költők kezdtek, az egy tudományos életműben érte el utolsó kiteljesedését.”¹⁵

Horváth János úgy érezhette (különösen idősebb korában, a negyvenes-ötvenes években), hogy utóvédharcot folytat, ám azzal is tisztában volt bizonyára, hogy a XIX. század végi irodalmi ellenzék, Ady, az induló *Nyugat*, az avantgárd értetlensége után Arany hamarosan visszanyeri méltó helyét. Ennek alapján neki magának is meglehetett az a megnyugtató, s nem is sokára beigazolódó előérzete, hogy az őt érő támadások sem hosszú életűek, s hamarosan vitathatatlan lesz helye (ami az értők szemében sosem is vált kétségsé) irodalomtudományunk legrangosabb hagyományaként. Horváth János koncepcióját tartósan támadták, akár csak az Arany–Gyulai-kör eszményeit (olykor támadják ma is), de nőttön nő tiszta fénye az időben távolodva, amint értelmezi a jelent és inspirálja a jövőt.

1 HORVÁTH, János, *A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése* = *Uő, Tanulmányok II.* Debrecen, 1996, 10.

2 Uo., 12–13.

3 Uo., 14.

4 NÉMETH. G. Béla, *A „nemzeti klasszicizmus” mestere – a „nemzeti klasszicizmus” tanítványa (Horváth János és a XIX. század)* = *Uő, Küllő és kerék*, Bp., 1981, 230.

5 HORVÁTH János, uo., 197–198.

6 MILBACHER Róbert, *Kísérlet A nagyidai cigányok (újra)értelmezésére*, ItK 1996, 420.

7 NYILASY Balázs, *A konzervatív-modern költő (Arany János verses epikája)*, Akadémiai doktori értekezés (Kézirat), Bp., 2002, 18.

8 BARTA János, *Horváth Jánosról – a fejlődéstörténet kiadása elé* = HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., 1976, 8.

9 NÉMETH László, *Kisebbségben* = *Uő, Kisebbségben I–II.*, Bp., 1942, Magyar Élet, 29.

10 HORVÁTH János, *Fajkérdés az irodalomban* = *Uő, Tanulmányok, II.* Debrecen, 1996, 224.

11 BARTA János, uo., 12.

12 HORVÁTH János, *Fajkérdés...*, 221–222.

13 HORVÁTH János, uo., 224.

14 NÉMETH G. Béla, uo., 228.

15 BARTA János, uo., 9.